

رفیعی، علی، ۱۳۵۲ -

معنانشناسی واژگان اخلاقی در قرآن کریم/ علی رفیعی. - قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۹۹.

۳۶۸ ص. - (مؤسسه بوستان کتاب: ۲۵۶۵) (قرآن: ۳۶۵. علوم قرآن: ۲۱۹)

ISBN 978-964-09-2138-8

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتاب‌نامه: ص. [۳۶۱]-۳۶۸؛ همچنین به صورت زیرنویس.

۱. قرآن - واژه‌شناسی. ۲. قرآن - مسائل لغوی. الف. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. مؤسسه بوستان کتاب. ج. عنوان.

۲۹۷/۱۵۳

BP ۸۲/۲

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۶۱۵۱۳۵۱

۱۳۹۹

■ موضوع: علوم قرآن: ۲۱۹ (قرآن: ۳۶۵)

■ گروه مخاطب: تخصصی (طلاب و دانشجویان)

شماره انتشار کتاب (چاپ اول): ۲۵۶۵

مسلسل انتشار (چاپ اول و بازچاپ): ۷۵۱۳

www.ketab.ir

معناشناسی واژگان اخلاقی در قرآن کریم

دکتر علی رفیعی

بیت

۱۳۹۱

بوستان کتاب

معناشناسی واژگان اخلاقی در قرآن کریم

- نویسنده: دکتر علی رفیعی
- ناشر: مؤسسه بوستان کتاب
- لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۹ • شمارگان: ۵۰۰ • بها: ۵۸۰۰۰ تومان

تمامی حقوق نشر مکتوب و الکترونیک اثر متعلق به مؤسسه بوستان کتاب است

printed in the Islamic Republic of Iran

♦ دفتر مرکزی: قم، خ شهدا (صفایه)، ص پ ۹۱۷ / ۳۷۱۸۵، تلفن: ۷-۳۷۴۲۱۵۵ تا ۳۷۴۲۱۵۴، فکس: ۳۷۴۴۲۲۶

♦ فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهدا (عرضه ۱۲۰۰۰ عنوان کتاب با همکاری ۱۷۰ ناشر)

♦ فروشگاه شماره ۲: تهران، خیابان انقلاب، بین وصال و فلسطین، پلاک ۹۵۱، تلفن: ۶۶۹۶۹۸۷۸

♦ فروشگاه شماره ۳: مشهد، چهارراه خسروی، مجتمع یاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی، تلفن: ۳۲۲۳۳۶۷۲

♦ فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهار راه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۳۲۲۲۰۳۷۰

♦ فروشگاه شماره ۵ (رنگین کمان، فروشگاه کودک و نوجوان): قم، چهارراه شهدا، نبش خیابان ارم، تلفن: ۳۷۷۴۳۱۷۹

اطلاع از تازه های نشر از طریق پیام کوتاه (SMS)، با ارسال شماره همراه خود به ۱۰۰۰۲۱۵۵ و یا ارسال درخواست به:

پست الکترونیک مؤسسه: [E-mail:info@bustaneketab.com](mailto:info@bustaneketab.com)

جدیدترین آثار مؤسسه و آشنایی بیشتر با آن در وب سایت: www.bustaneketab.com

با قدردانی از همکارانی که در تولید این اثر نقش داشته‌اند:

- اعضای شورای بررسی آثار • سرور استار: محمدرضا منصفی • ویراستار: مهدی خلیلیان
- اصلاحات حروف نگاری: الهام تره‌گزلو و طاهره احسنی • صفحه‌آرایی: سکینه ملازاده و احمد مؤتمنی
- نمونه‌خوانی: علی میری • کنترل فنی صفحه‌آرایی: سپیدرضا موسوی‌منش
- مدیر گروه هنری: مسعود نجابتی • طراح جلد: محمدعلی خفاجی • اداره آماده‌سازی: حمیدرضا تیموری
- اداره چاپخانه: مجید مهدوی، ناصر منتظری و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی • مدیر تولید: عبدالهادی اشرفی.

رئیس مؤسسه
محمدباقر انصاری

فهرست مطالب

۱۱	پیش‌گفتار
۱۳	مقدمه
۱۷	فصل اول: واژهٔ اخلاص
۱۷	ریشه‌شناسی اخلاص
۲۰	حوزهٔ معنایی اخلاص قبل از اسلام
۲۵	وجوه معنایی اخلاص در قرآن کریم
۲۷	حوزهٔ معنایی اخلاص بعد از اسلام
۳۰	حوزهٔ معنایی اخلاص در دیگر علوم اسلامی
۳۵	تفاوت معنایی مخلص و مخلص
۳۹	رابطه‌های معنایی اخلاص
۴۰	ارتباط معنایی اخلاص و دین
۴۳	ارتباط معنایی اخلاص و تصفیهٔ عمل
۴۵	تقابل معنایی اخلاص با واژه‌های «شُوب، ریا و شرک»
۴۷	هم‌نشینی اخلاص با توبه، اصلاح، اعتصام بالله، دین، ایمان و اجرِ عظیم

۵۱	فصل دوم: واژه استغفار.....
۵۱	ریشه‌شناسی.....
۵۳	حوزه معنایی استغفار قبل از اسلام.....
۵۶	حوزه معنایی استغفار بعد از اسلام.....
۶۰	حوزه معنایی استغفار در دیگر علوم اسلامی.....
۶۲	وجوه معنایی استغفار در قرآن.....
۶۳	رابطه‌های معنایی استغفار.....
۶۴	تفاوت معنایی استغفار و توبه.....
۶۹	تقابل معنایی استغفار و اغترار.....
۷۴	رابطه معنایی استغفار و استکبار.....
۷۶	استغفار؛ عامل جلب رحمت الهی.....
۸۰	استغفار؛ عامل گشایش‌های مادی و معنوی.....
۸۵	استغفار؛ امان الهی و دوری از عذاب.....
۸۸	استغفار برای مشرکان و منافقان.....
۹۴	جایگاه استغفار در عبادات دیگر.....
۹۹	فصل سوم: واژه انابه.....
۹۹	ریشه‌شناسی.....
۱۰۱	حوزه معنایی انابه قبل از اسلام.....
۱۰۴	حوزه معنایی انابه بعد از اسلام.....
۱۰۹	حوزه معنایی انابه در دیگر علوم اسلامی.....
۱۱۱	وجوه معنایی انابه در قرآن.....
۱۱۶	رابطه‌های معنایی انابه.....

فهرست مطالب

- تفاوت معنایی انابه و توبه ۱۱۷
- رابطه معنایی توکل و انابه ۱۲۰
- رابطه معنایی انابه و ذکر ۱۲۴
- هم‌نشینی انابه با مغفرت، رحمت، اسلام و اتباع ۱۳۰
- معنای قلب مُنیب ۱۳۳
- فصل چهارم: واژه ایشار** ۱۳۷
- معنای لغوی و اصطلاحی ایشار ۱۳۷
- ریشه‌شناسی ۱۳۸
- حوزه معنایی ایشار قبل از اسلام ۱۴۳
- حوزه معنایی ایشار بعد از اسلام ۱۴۷
- وجوه معنایی واژه ایشار در قرآن ۱۵۱
- برخی مصادیق قرآنی ایشار ۱۵۴
- حوزه معنایی ایشار در قرآن ۱۶۱
- تقابل معنایی ۱۶۷
- ترادف معنایی ۱۷۱
- فصل پنجم: واژه برّ** ۱۷۵
- معنای لغوی و اساسی واژه برّ ۱۷۵
- حوزه معنایی برّ قبل از نزول قرآن ۱۷۷
- حوزه معنایی برّ در عصر نزول قرآن ۱۷۹
- حوزه معنایی برّ بعد از نزول قرآن ۱۸۲
- رابطه‌های معنایی برّ ۱۸۴

۱۸۵	رابطه معنایی برّ و تقوا
۱۹۱	رابطه معنایی برّ و خیر
۱۹۲	رابطه معنایی برّ و انفاق
۱۹۴	رابطه معنایی برّ و ایمان
۱۹۵	رابطه معنایی برّ و صدق
۱۹۷	رابطه معنایی برّ و احسان
۱۹۹	تقابل‌های معنایی برّ
۲۰۹	فصل ششم: واژه رحمت
۲۰۹	ریشه‌شناسی رحمت
۲۱۳	حوزه معنایی رحمت قبل از اسلام
۲۱۴	حوزه معنایی رحمت بعد از اسلام
۲۱۷	حوزه معنایی رحمت در دیگر علوم اسلامی
۲۱۹	وجوه معنایی رحمت در قرآن
۲۲۶	رابطه‌های معنایی رحمت
۲۲۷	رابطه معنایی رحمت و احسان
۲۲۹	رابطه معنایی رحمت و حنان
۲۳۰	رابطه معنایی رحمت و نعمت
۲۳۲	رابطه معنایی رحمت و صلوات
۲۳۸	تفاوت معنایی رحمت و رأفت
۲۴۰	رابطه معنایی رحمت و فضل
۲۴۴	تفاوت معنایی رحمان و رحیم
۲۴۹	تقابل معنایی رحمت با غضب

۲۵۳ شبکه معنایی واژه رحمت

۲۵۹ فصل هفتم: واژه سلام

۲۵۹ ریشه‌شناسی سلام

۲۶۴ حوزه معنایی سلام قبل از اسلام

۲۶۶ حوزه معنایی سلام بعد از اسلام

۲۷۳ وجوه معنایی سلام در قرآن

۲۷۹ انواع سلام

۲۸۴ معنای قلب سلیم

۲۸۸ رابطه معنایی سلام و صلوات

۲۹۱ رابطه معنایی سلام و امن

۲۹۵ تفاوت معنایی سلام، اسلام و ایمان

۳۰۰ معنای تسلیم و مراتب آن

۳۰۴ رابطه معنایی سلام و تحیت

۳۰۸ رابطه معنایی سلام و تقوا

۳۱۰ رابطه معنایی سلام با صبر

۳۱۵ فصل هشتم: واژه شکر

۳۱۵ ریشه‌شناسی شکر

۳۱۷ حوزه معنایی شکر قبل از اسلام

۳۱۸ حوزه معنایی شکر بعد از اسلام

۳۲۲ حوزه معنایی شکر در دیگر علوم اسلامی

۳۲۳ وجوه معنایی شکر در قرآن

- ۳۲۵..... تفاوت معنایی شکور و شاکر
- ۳۲۹..... مراتب و ارکان شکر
- ۳۳۲..... رابطه‌های معنایی شکر
- ۳۳۳..... تقابل معنایی شکر با کفر
- ۳۴۰..... تقابل معنایی شکر با کنود
- ۳۴۲..... رابطه معنایی شکر با حمد و مدح
- ۳۴۷..... رابطه معنایی شکر و نعمت
- ۳۵۰..... رابطه معنایی شکر و تقوا
- ۳۵۲..... رابطه معنایی شکر و اخلاص
- ۳۵۴..... رابطه معنایی شکر و صبر
- ۳۵۷..... رابطه معنایی شکر و ذکر
- ۳۶۱..... کتاب‌نامه

پیش‌گفتار

«الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا»^۱

ستایش مخصوص خداوندی است که این کتاب (قرآن) را بر بنده‌اش فرو فرستاد و در آن انحرافی قرار نداد.

چنین گوید بنده حقیر، ملتجی به ظلّ لوی حمد، که: با استعانت از خداوند متعال، و به برکت نقل اکبر، مطالب کتاب فرارو با نام *معناشناسی واژگان اخلاقی در قرآن کریم* بررسی می‌شود که نگارنده آن‌ها را در هشت فصل تدوین نموده است و به ترتیب، هشت واژه منتخب اخلاقی - قرآنی «اخلاص، استغفار، انابه، ایثار، بَرّ، رحمت، سلام و شکر» را با رویکرد معناشناختی تحلیل می‌کند. امید است که با این کار کوچک، قدم مؤثری در گسترش فرهنگ قرآن غریب و آنس توده‌های مسلمان با آن برداشته شود.

چون واژه‌ها، بازگوکننده منطوق و مفهوم آیات هستند، تبعاً درک مدلول آیات نیز، مبتنی بر شناخت صحیح لغات خواهد بود. ضرورت این امر شناخت واژه‌ها (ها) هنگامی آشکار می‌شود که دریابیم با گذشت زمان طولانی، دگرگونی‌های عمیق معنایی در بسیاری واژگان صورت پذیرفته، و این درحالی است که قرآن کریم با لغات و ویژگی‌های زمان خود نازل شده و دارای

۱. کهف، آیه ۱.

متن ذوابعاد و جامعی است که بعد از ۱۴۰۰ سال، هنوز تازگی و تأثیرگذاری خود را برای نسل حاضر دارد.

لذا دست‌یابی به معنای آیات، مستلزم داشتن تصویری صحیح از معنای اولیه لغات در عصر نزول قرآن است که بدون آن، درک درست آیات، چندان ممکن و میسر نخواهد بود، و نگرش معناشناختی به قرآن و تحلیل معنایی واژگان آن، یکی از روش‌های دست‌یابی به لایه‌های معنایی آیات الهی است که اهمیت ویژه‌ای دارد، چراکه قرآن، لفظ و معنایش از خداست و از بطون و سطوح معنایی فراوانی برخوردار است.

از طرف دیگر با بررسی معناشناسی بسیاری واژگان قرآنی، نکات تازه‌ای بر ما روشن می‌گردد که کمتر به آن‌ها توجه شده، و به نظر می‌رسد در حوزه معناشناسی، ضرورت است تحقیق فراوانی در متون دینی و علمی ما صورت پذیرد. هم‌چنین انتخاب واژگان اخلاقی در این پژوهش به جهت برجسته‌بودن مفاهیم اخلاقی در قرآن و جای‌گاه فوق‌العاده ارزشمند آن‌ها در فرهنگ دینی و قرآنی ماست که نقش مهمی را در روابط انسانی در طول تاریخ و زندگی روزمره انسان‌ها ایفا می‌کند.

در پایان از همه کسانی که در تهیه مجموعه حاضر، زحمات بی‌شائبه‌ای را تقبل، و در طرح مباحث یا محتوای آن ارشادهایی فرمودند، به‌ویژه استادان ارجمند: آقای دکتر سید حسین سیدی، دکتر حسن عبداللہی و دکتر حسین ناظری کمال تشکر را می‌نمایم. هم‌چنین از دست‌اندرکاران مؤسسه بوستان کتاب برای آماده‌سازی و چاپ این اثر سپاس‌گزارم و دستشان را به گرمی می‌فشارم.

«رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ»

علی رفیعی - تیر ۱۳۹۸

مقدمه

معناشناسی (Semantics)، دانش بررسی و مطالعه معانی و بررسی ارتباط میان واژه و معناست؛ به عبارتی تحقیق و مطالعه تحلیلی درباره کلمات کلیدی زبان می‌باشد که از نیم‌قرن پیش مورد توجه قرار گرفته است.^۱ برای مثال: در معناشناسی واژگان قرآن کریم، که هدف اصلی آن کشف مراد الهی است، پس از انتخاب کلمات کلیدی، میدان معناشناختی هر واژه همراه ارتباط نظام‌مند میان آن‌ها بررسی شده و برخی لایه‌های معنایی آیات ظاهر می‌گردد.

در کتاب حاضر، معناشناسی واژه‌های منتخب اخلاقی و مشتقات آن‌ها در قرآن کریم، از دو جهت بررسی می‌شود: معناشناسی تاریخی (در زمانی یا زمان گذر) و معناشناسی توصیفی (هم‌زمانی).

معناشناسی تاریخی (Historical Semantics)، مطالعه تغییرات معنا در طول زمان است و اساساً اصطلاح معناشناسی، نخستین بار به تحول و تکامل معنایی تاریخی، اطلاق گردیده است^۲ که به تحول معنایی، سیر تاریخی، شناخت معنای اولیه و معانی بعدی واژه، در طول تاریخ حیات

۱. توشیهیکو ایزوتسو، *خدا و انسان در قرآن*، ترجمه احمد آرام، ص ۲.

۲. فرانک پالمر، *نگاهی تازه به معناشناسی*، ترجمه کورش صفوی، ص ۲۹.

لغت پرداخته شده و به دو سؤال اصلی پاسخ داده می‌شود: لغت مورد بحث چگونه پدید آمده است؟ و چه تطورات معنایی در طول تاریخش، از گذشته تاکنون پیدا کرده است؟

در این بخش توجه به اصیل یا دخیل بودن واژگان و معنای اصلی و پیرامونی آن‌ها بسیار مهم است، زیرا بسیاری واژگان دخیل، در زبان عربی و قرآنی، معنایی تازه یافته‌اند که باید با توجه به کاربردهایشان در زبان و ادبیات عرب فهمیده شود. از طرف دیگر، معنای برخی واژگان در گذر زمان، به علت تحول معنایی آن‌ها، در عرف قرآن متفاوت با معنای رایجشان در میان عرب‌زبانان است و معیار فهم درست این گونه مفردات، کاربرد رایج آن‌ها در عصر نزول است، و لذا معنای واژه در ادوار مختلف تاریخی یعنی دوره جاهلی، عصر قرآنی و پس از آن بررسی می‌گردد.

در معناشناسی توصیفی (Descriptive Semantics)، که به مطالعه رابطه معنایی واژگان در یک حوزه معنایی در مقطع زمانی خاص می‌پردازد،^۱ شناخت معنای اصلی یعنی مراد متکلم و نیز معنای هاله‌ای واژگان، مد نظر است که با بررسی وجوه معانی، حوزه‌های معنایی شامل واژه‌های مترادف، متضاد، مجاور و مشتقات آن‌ها، در دو محور جانشینی و هم‌نشینی، قراین لفظی و معنوی آیات، و روابط معنایی واژگان با یکدیگر به دست می‌آید. پاره‌ای واژگان، در عرف قرآن معنای ویژه‌ای یافته‌اند که باید به آن توجه کرد و بعضی نیز به علت آمیختگی فرهنگی عرب با دیگر اقوام، موجب تغییر معنایی شده، که معیار فهم آن‌ها، معناشناسی واژه‌ها در عصر نزول است.

۱. ایزوتسو، همان، ص ۳۹.

از همین رو برای فهم دقیق معنای واژه‌های کلیدی، باید به بافت و سیاق و روابط آن‌ها با دیگر مفاهیم و اصطلاحات توجه کرد؛ به‌ویژه در متون دینی مانند قرآن مجید که مجموعه‌ای اتفاقی از کلمات بی‌نظم و قاعده نیست، بلکه واژه‌هایش با قرار گرفتن در نظام و شبکه خاص قرآنی، در ارتباط با دیگر کلمات، رنگ معناساختی ویژه‌ای به خود می‌گیرند که اگر بیرون از دستگاه، بدون در نظر گرفتن بافت و سیاق آیات لحاظ شوند، آن معنا را ندارند.

پس: پیوندهای معنایی میان مفردات قرآن موجب شده است هر واژه‌ای جایگاه خاص خود و ارتباط معناداری با واژگان دیگر داشته باشد تا جایی که خواننده ایمان می‌آورد که این جایگاه برای آن کلمه آفریده شده است، زیرا کلمات و جمله‌های آیات، پیوستگی معنایی ویژه‌ای دارند و همه از سوی خداوند حکیم برای القای پیامی ویژه، ترتیب یافته‌اند.

در نتیجه قراین مقالی و مقامی، مثل بافت و سیاق آیات این منبع و حیانی، زمان و مکان نزول آن‌ها، واژگان جانشین، هم‌نشین و مجاور، در بررسی کلیدواژه‌های آن و راهنمایی ما در رفع مجهولاتمان، بسیار یاری می‌رسانند تا با شناخت واژگان اخلاقی و قرآنی، که بخشی از هویت دینی ماست، در هموارسازی راه برای علم اخلاق قرآنی و کسب معرفت بیشتر از معجزه جاودان پیامبر ﷺ در حیات فردی و اجتماعی و معرفی آن در قالب اسوه جهانی، برای برطرف شدن مشکلات جامعه بشری، گام‌های مثبتی برداشته شود.